

**DEMOKRATIK NORMALARNING IJTIMOIIY
MUNOSABATLARDAGI DINAMIKASI**

Namangan davlat universitetining mustaqil tadqiqotchisi

Kudratov Baxtiyor Aripjanovich

E-mail: baxtiyorqudratov@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijtimoiy davlatda huquqiy normalarning davlatlar va fuqarolar o'rtasidagi munosabatlariga ta'siri va rivojlanish tendensiyalari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: demokratiya, avtoritarizm, posttotalitarizm, sultonizm, kollektivizm, individualizm, postavtoritar o'zgarishlar, “demokratik jarayon”, plyuralistik jamiyat.

Qiyosiy siyosat va Lotin Amerikasi siyosatiga ixtisoslashgan taniqli argentinalik siyosatshunos G.O'Donnell (1936-2011) “turli xil demokratiya shakllanishining muhim omillari avvalgi avtoritar tizimning xususiyatlari bilan bog'liq emas”, deb hisoblaydi. Ko'pgina mamlakatlarda sobiq avtoritar rejim qoldirgan chuqur ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz mavjud bo'lsa-da, yangi demokratiyalar avtoritar boshqaruvga o'tishi yoki zaif va noaniq bo'lib qolishi mumkin. Bunday vaziyat uzoq vaqt davomida saqlanib qolishi va demokratiyaning institutsional shakllariga olib boradigan yo'llarni to'sib qo'yishi mumkin.

Ijtimoiy fanlar “byurokratik avtoritarizm” nazariyasini asoschisi G.O'Donnell “yengil” dan “og'ir” ga o'tish sharoitida davlat ijtimoiy xarajatlarini kamaytirish va demokratik tashkilotlarni cheklash zarurligini

asoslagan. Axir, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish hech qachon demokratiyalashtirishga olib kelmaydi. Bundan tashqari, uning soʻzlariga koʻra, demokratiyaning baʼzi kichik turlari mavjud (masalan, “demokratiya”).

Amerikalik faylasuf, siyosatshunos, siyosiy iqtisodchi va yozuvchi F.Fukuyama taʼkidlaganidek, avtoritarizm va demokratiya oʻrtasidagi bogʻliqlik iqtisodiy jihatdan ifodalanmaydi. Darhaqiqat, koʻplab mamlakatlar, ayniqsa Osiyo mamlakatlari, demokratiyaga “avtoritar” vositalar orqali muvaffaqiyatli oʻtdilar, ammo Sharqiy Yevropadagi sobiq kommunistik rejimlar iqtisodiyotda bozor islohotlari joriy etilgunga qadar demokratik oʻzgarishlarni toʻxtatib turishini taxmin qilish bemaʼnilik boʻlar edi. Avtoritarizmning yumshoq va qatʼiy shakllari, avtoritar va totalitar rejimlar, avtoritarizmning oʻng va chap tarafdorlari mavjud. Totalitarizm oʻzi tegishli boʻlgan jamiyatlar tarkibida xilma-xillikni anglatmaydi. Avtoritar boshqaruv oxir-oqibat oʻz vazifasini bajara olmasdan jamiyat ishonchini yoʻqotadi.

XX asrning 70-yillarida Ispaniyada avtoritarizmdan demokratiyaga muvaffaqiyatli oʻtish asosan parlament boshqaruv tizimiga bogʻliq edi, deb hisoblaydi amerikalik sotsiolog, Yel universitetining siyosatshunoslik professori, totalitar va avtoritar tizimlar nazariyasi, demokratiyaga oʻtishning turli shakllari boʻyicha klassik asarlar muallifi Xuan Linz. Amerika demokratiya modeli jiddiy ijtimoiy va iqtisodiy muammolar va avtoritar tizimning ogʻir merosi bilan bogʻliq qiyinchiliklarga ega mamlakatlar uchun mos kelishi shubhali. H.Linz koʻplab zamonaviy avtokratiyalarda asosiy totalitar xususiyatlarning yoʻqligini birinchilardan boʻlib taʼkidlagan. U avtoritarizmni demokratiya, totalitarizm, posttotalitarizm, sultonizmdan farq qiluvchi alohida rejim turi sifatida koʻrib chiqdi. U totalitar terrorga xos boʻlgan bir qator xususiyatlarni, masalan: tizimlilik, mafkura, misli koʻrilmagan taqiq va qatagʻon hamda aniq huquqiy asosning yoʻqligini taʼkidladi. Polsha millatiga mansub amerikalik siyosatshunos, sotsiolog va davlat arbobi

Z.Bjezinskiyning fikriga ko'ra, demokratiya, agar u jamiyatda ildiz otib, konstitutsionizm an'analari bilan mustahkamlanmasa, plebissitlar tizimiga aylanishi va ekstremizm va avtoritarizmga qonuniylik berishi mumkin.

Bir qator tadqiqotchilar avtoritarizm va kollektivizm individualizmga qarama-qarshi ekanligini ta'kidlab, ular o'rtasida bog'liqlik borligini ta'kidlaydilar. Kollektivizm gumanistik yoki liberal yondashuvlarga o'rin qoldirmaydi, balki faqat totalitar partikularizmga yo'l ochadi, deb yozadi F.Hayek. Kollektivizm, deganda F.Hayek butun jamiyatni asosiy yagona maqsad yo'nalishi bo'yicha tashkil etishga intiladigan va qonun bilan himoyalangan individual avtonomiya sohasini tan olishdan bosh tortadigan har qanday nazariy tizimni tushunadi.

Avtoritarizmning asosiy nazariyotchilaridan biri, amerikalik siyosatshunos, Los-Anjelesdagi Kaliforniya universitetining siyosiy fanlar kafedrası professori Barbara Geddes keng tan olingan avtoritar rejimlarni shaxsiy, harbiy va bir partiyaviy deb tasniflashni taklif qildi. Bu avtoritarizm turiga qarab siyosiy aktorlarning turli manfaatlarini oqlaydi va bu siyosiy o'zgarishlar sur'atiga ta'sir qiladi. Masalan, harbiy rejimda boshqaruv mantig'i eng yaxshi vakillarni ajratish ehtimoli ko'proq, bir partiyali va shaxsiy rejim esa ular o'rtasidagi kurashni erta bosqichda bartaraf etishga va hukmron guruhlarining yaxlitligini saqlab qolishga qodir.

B.Geddes avtoritarizm sharoitida fuqarolik jamiyatining rolini tahlil qildi. Masalan, bir qator mamlakatlarda (masalan, Urugvay va Braziliya) jamoatchilik aslida xususiylashtirishni to'xtatishga va demokratik jarayonlar orqali davlat xarajatlarini kamaytirishga muvaffaq bo'ldi.

B.Geddes shuningdek, avtoritarizmdagi nazorat va muvozanat tizimini tushuntirdi. Masalan, Gretsiya, Urugvay va Braziliyada to'lov miqdorini cheklash, boshqalarida esa uni kamaytirish choralari asosan ijro etuvchi

hokimiyatdan kelib chiqqan va qonun chiqaruvchi organ tomonidan tasdiqlanmagan. Ijro etuvchi hokimiyat vakillari tomonidan boshlangan liberalizatsiya siyosiy resurslar uchun davlatga tayanishga odatlangan va xalq harakatlarini safarbar qilish uchun muxolifat partiyalari bilan birlashishga tayyor hukmron partiyaning fraksiyalari tomonidan to'sib qo'yilishi mumkin.

B.Geddesning so'zlariga ko'ra, 11 ta mamlakatda o'tkazilgan tadqiqotlar davomida aniqlangan kashfiyotlardan biri shuni ko'rsatadiki, islohotlarning aksariyati ijro etuvchi hokimiyat vakillarining tashabbusi bo'lib, ular u yoki bu sababga ko'ra iqtisodiyotga davlat aralashuvi natijasida imkoniyatlardan foydalangan partiya, fraksiya yoki guruhga qarzdor emaslar. B.Geddesning ta'kidlashicha, islohotlarning muvaffaqiyatga erishish ehtimoli ijro etuvchi hokimiyat vakillari 1) iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarish natijasida olingan daromadlarni taqsimlamaydigan partiyalar yoki fraksiyalar tomonidan ifodalangan va 2) qonun chiqaruvchilarning ko'pchiligi yoki uyushgan partiyalar tomonidan qo'llab-quvvatlangan hollarda ortadi. Avstraliyalik siyosatchi Andreas Schedler (1964-yilda tug'ilgan), postavtoritar o'zgarishlar va demokratiyalashtirishni qiyosiy tadqiqotlar sohasidagi mutaxassis, saylov avtoritarizmi nazariyasining asoschisi va raqobatbardosh avtoritarizm nazariyasining asoschilari - Garvard universitetining siyosatshunoslik va ijtimoiy fanlar professori Stiven Levitskiy va Toronto universitetining siyosatshunoslik professori Lusian Veyning so'zlariga ko'ra, avtoritarizmning yuqorida aytib o'tilgan shakllari doirasida ijro etuvchi va qonun chiqaruvchi hokimiyat organlariga saylovlar muntazam ravishda o'tkaziladi, ammo to'g'ridan-to'g'ri diktatura pardasi ostida emas. Eng yaxshi vakillarni almashtirishning demokratik mexanizmini eslatuvchi, ham qarshi, ham muxolifat ishtiroki uchun ochiq bo'lsa-da, ular avtoritar hukmdorlarning hokimiyat pozitsiyalarini qonuniylashtirish va saqlab qolish agentlari hisoblanadi. Bu yerda saylovlar adolatli, ammo adolatli emas, muxolifat ochiq, ammo teng emas. Jorjtaun universitetining professori Mark Xovard va

vetnamlik nemis siyosatchisi, Germaniya Federativ Respublikasi vitse-kansleri Filipp Rösslarning soʻzlariga koʻra, saylov avtoritar rejimi ikki turga boʻlinadi: gegemon va bahsli. Gegemonik turda muxolifat saylanmaydi va ular umuman raqobatbardosh emas. Ikkinchi bosqichda muxolifat keng erkinlikka ega, ammo saylov toʻsiqlari juda past. Avtoritarizmning barqarorlik darajasi koʻp jihatdan muxolifatning xatti-harakatlariga bogʻliq deb bahslashish mumkin: birinchidan, muxolifatning boykot emas, balki saylov jarayonida ishtirok etishi muhim. Ikkinchidan, muxolifat partiyalarini birlashtirish va yagona nomzodni taqdim etish zarur.

Agar biz erkinlik madaniyatini himoya qilish yoʻlini topa olmasak, u zarar koʻradi va erkin jamiyat avtoritar kollektivizm va qabilachilik bosimi ostida qoladi. Millatchilik va diniy fanatizmning yangi niqoblarini kiyib, bu kuchlar demokratiyaning eng jiddiy dushmaniga aylanadi va kommunizm oʻrnini egallaydi, deb hisoblaydi 2010-yilgi adabiyot boʻyicha Nobel mukofoti laureati, perulik va ispan yozuvchisi, dramaturg, publitsist, siyosiy arbob Mario Vargas Losa. Totalitarizm hokimiyatning birlashishi sodir boʻladi va hokimiyatlarning boʻlinishi toʻliq amalga oshiriladi, fuqarolik jamiyati va davlatning ajralishi yoʻqoladi va fuqarolik jamiyati tezda hokimiyatni oʻzlashtiradi va oxir-oqibat yoʻq boʻlib ketadi. Inson hayotining barcha jabhalari (iqtisodiy, ijtimoiy, oilaviy va shaxsiy) davlat nazorati ostida boʻladi.

Ijtimoiy fanlar olimlari orasida eng keng tarqalgan yondashuv totalitarizm usuli boʻlib, u 1956-yilda Garvard universiteti professori Karl Fridrix (1904-1974) va Z.Bjezinski tomonidan taklif qilingan. Bu usul Stalinist SSSR, nemis millatchilari va italyan fashistlarining baʼzi umumiy jihatlariga asoslangan. Ular xrestomatistlar sifatida totalitarizmning oltita belgisini taklif qilishdi: mafkura, ommaviy partiya, terroristik tizim, ommaviy axborot vositalarida monopoliya, qurolli kuchlarning monopoliyasi va iqtisodiyotni markazlashtirilgan nazorat qilish.

Totalitarizm nazariyasi millatchi Germaniya va SSSR siyosiy tizimining salbiy jihatlarini ta’kidlab, turli partiyalarning kommunistik va fashizmga o’xshash boshqaruvi o’rtasidagi o’xshashliklarni ta’kidladi. Frankfurt maktabi vakillaridan biri, nemis faylasufi va sotsiologi Yurgen Xabermas shunday fikrga ega edi.

Y.Habermasning yondashuvining ahamiyati “demokratik jarayon”ning ravshanligi va qarorning “demokratik” deb hisoblanishi uchun zarur shart-sharoitlardan iborat, deb yozadi Albord universiteti (Daniya) Taraqqiyot va rejalashtirish kafedrası professori Bent Flivberg. Y.Habermas sxemasi qonunchilik, institutlarni rivojlantirish, jarayonlarni rejalashtirish misoli sifatida ishlatilishi mumkin. Biroq, Habermas demokratiya rivojlanishini ta’minlaydigan hokimiyat, strategiya va taktikalarning ishlashini to’liq tushunmagan idealist edi. Qarorlar qabul qilish, konstitutsiya yozish va institutlarni rivojlantirish oson, ammo aniq konstitutsiyaviy va institutsional o’zgarishlar butunlay boshqa masala.

Avstriyalik va britaniyalik faylasuf va sotsiolog Karl Popper (1902-1994) totalitarizmning asosini tashkil etuvchi ideal davlat boshqaruvi aslida mavjud emasligini ta’kidlaydi - unga liberal demokratiya, nozik siyosiy tizim va ochiq plyuralistik jamiyat qarshilik ko’rsatadi.

Totalitarizmning yirik tadqiqotchilaridan biri, fransuz faylasufi, sanoatlashtirish va postindustrial jamiyatlar nazariyasi mualliflaridan biri Reymon Aron (1905-1983) hokimiyatni mustaqil tarmoqlarga bo’lishning quyidagi maqbul tizimini beradi: “Ma’lum ma’noda, bu to’g’ri. Ijro hokimiyatining egasi - Prezident qonun chiqaruvchi hokimiyat egasi - Vakillar palatasi va Senatdan farqli ravishda saylanadi. Ammo tizimning ishlashi Prezident va Kongressning birgalikda ishlashini talab qiladi.” Hokimiyat bo’lingan: u endi bir guruh odamlar qo’lida to’planmagan va bizni qiziqtirgan tizimlarda kim aslida qaror qabul qilishi har doim ham aniq emas. Amalda

hamma ham hokimiyatning bunday bo‘linishini qabul qilmaydi, shuning uchun haqiqiy hokimiyatga ega bo‘lgan “salbiy guruh” haqidagi afsonalar kuchayib bormoqda va uning ochiq namoyon bo‘lishini izlash mutlaqo bema’nilikdir. G‘arbiy Yevropa va Qo‘shma Shtatlarning barcha konstitutsiyaviy-plyuralistik tizimlarida iqtisodiy va siyosiy hokimiyatning ajratilishi ko‘p jihatdan maqbul deb hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Brzezinski Z. The Wrong Way to Sell Democracy to the Arab World // The Washington Post. – 2004. – March 08.
2. Fukuyama F. Confucianism and Democracy // Journal of Democracy. – 1995. – Vol.6. – No.2. – PP.20-23.
3. Geddes B. What do we know about democratization after twenty years? // Annual review in political science. -1999. –Vol.2. – PP.121-123.
4. Habermas J. Die Kulturkritik der Neokonservativen in den USA und in der Bundesrepublik//Habermas J. Die Neue Unübersichtlichkeit. - Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1985. -S.30,56.
5. Howard M., Roessler Ph. Liberalizing Electoral Outcomes in Competitive Authoritarian Regimes // American Journal of Political Science. - 2006. - Vol.50. - № 2. – PP.375-376.
6. Linz J. An Authoritarian Regime: the Case of Spain. Mass Politics: Studies in Political Sociology. – N.Y.: Free Press, 1970.
7. O‘Donnell G. Delegative Democracy // Journal of Democracy. - 1994. - Vol. 5. - No.1. - P.55.
8. O‘Donnell G., Schmitter Ph. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. - Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986.
9. Vargas Llosa M. Global Fortune: The Stumble and Rise of World Capitalism. - Washington: Cato Institute, 2000. - P. 6.

10. Геддес Б. Вызов здравому смыслу // Пределы власти. – 1997. – №8. Оригинал: Geddes B. Challenging the Conventional Wisdom // Journal of Democracy, 1994. - Vol.5. – No.4. – PP.104-118.
11. Линц Ч. Опасности президентства // Пределы власти. – 1994. - № 2-3.
12. Фливберг Б. Хабермас и Фуко - теоретики гражданского общества // Социологические исследования. – 2000. – № 2. – С.127-136.
13. Фридрих К., Бжезинский З. Тоталитарная диктатура и автократия // Тоталитаризм: что это такое? / Ред. кол. Л.Н. Верчёнов и др. - М., ИНИОН, 1992. - Т.2. – С.12.
14. Хайек Ф. Дорога к рабству / Пер. с англ. - М.: Новое издательство, 2005. — С.147. Оригинал: Hayek F. The Road to Serfdom. – Chicago: The University of Chicago Press, 1956.
15. Рустамов, Х. А. (2025, March). ВЗАИМНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ОРГАНИЗАЦИОННЫХ СЕТЕЙ В МОДЕРНИЗАЦИИ СТРАНЫ. In *International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences* (pp. 136-141).